

*Шевченко Л. О., кандидат психологічних наук,
доцент, завідувач кафедри загальної та прикладної
психології та педагогіки ХНУВС (м. Харків)*

ЗАСТОСУВАННЯ СПТ ЯК ЗАСОБУ ГРУПОВОЇ КОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ ЗІ ЗЛОЧИННИЦЯМИ

В статті розглянуто особливості проведення тренінгу із засудженими жінками в установах виконання покарань, основні завдання та найбільш ефективні методи, застосування яких сприятиме урізноманітненню форм, методів та засобів психолого-педагогічного впливу на злочинниць з метою їх ресоціалізації.

Ключові слова: соціально-психологічний тренінг, злочинниця, ресоціалізація, особистість, психокорекція.

В статье рассмотрены особенности проведения тренинга с осужденными женщинами в учреждениях исполнения наказаний, основные задачи и наиболее эффективные методы, применение которых будет способствовать созданию разнообразия форм, методов и средств психолого-педагогического влияния на преступниц с целью их ресоциализации.

Ключевые слова: социально-психологический тренинг, преступница, ресоциализация, личность, психокоррекция.

The peculiarities of conducting the training with sentenced women in penal institutions, the main tasks and most effective methods for psychological and pedagogical influence on criminals for theirs' resocialization are considered in the article.

Key words: social and psychological training, criminal, resocialization, personality, psychocorrection.

Постановка проблеми Проведення психокорекційної роботи у місцях позбавлення волі ускладнюється багатьма чинниками. Пенітенціарне середовище характеризується насиченістю стресогенними факторами, такими як: обмеженням волі на певний строк, звуженням або втратою особистих та соціальних зв'язків, суттєвими матеріальними позбавленнями, соціальним напруженням, потужним впливом кримінальної субкультури. Отож, ресоціалізація злочинців потребує науково-обґрунтованого підходу до планування та проведення психопрофілактичної та психокорекційної роботи за умов депривації з різними групами засуджених. Серед різноманітних форм та методів психологічного впливу на поведінку особи під час ув'язнення найбільш ефективними та розповсюдженими стають саме соціально-психологічні тренінги. Досягнення позитивного результату психокорекційних заходів можливо за допомогою обґрунтованих методів психологічного впливу на людину та дотримання принципу індивідуального та диференційного підходу до особистості злочинниць.

Аналіз досліджень та публікацій з даної проблеми Науково обґрунтовані методи психологічного впливу на людину почали застосовуватися на практиці вже на початку двадцятого сторіччя. Тренінгова технологія виникла як наслідок спроби інтенсифікувати процес навчання людей різним видам діяльності, як спосіб формування й

удосконалювання професійних знань, умінь, навичок через різні психотерапевтичні процедури (гри, моделі, вправи і т.п.). Зокрема, під тренінгом розуміється спосіб перепрограмування наявної в людини моделі керування своїми поведженням і діяльністю [4,с.81]. Так, В.Г. Ромек вважає, що тренінг це цілеспрямована стандартизована послідовність дій по формуванню нових навичок поведінки. На думку І.В. Вачкова, груповий психологічний тренінг являє собою сукупність активних методів практичної психології, які використовуються з метою формування навичок саморозвитку та самопізнання [1,с.3]. Найбільш повне дослідження по цієї проблематиці проведено американським психологом К. Рудестамом, який вважав що групова форма роботи має безліч переваг, а саме: можливість отримання зворотного зв'язку, підтримка від людей зі східними проблемами, можливість ідентифікації себе з іншими, можливість спробувати себе в різних ролях; група може бути своєрідним каталізатором психічних процесів, які полегшують саморозкриття, самопізнання та самодослідження особи; взаємодія в групі створює певне групове напруження, яке допомагає прояснити проблеми кожного учасника групи [5,с.17]. Групова робота в установах по виконанню покарань може проводитися за наступними напрямками:

– адаптація до умов ув'язнення жінок-злочинниць, особливо якщо вони вперше потрапили за ґрати;

Питання психології

– підвищення особистісної компетенції, спрямованої на нівелювання впливу на особу умов відбування покарання;

– формування у жінок навичок здійснювати міжособистісне спілкування, з урахуванням емоційного стану та особистісних особливостей особи;

– профілактика впливу кримінальної субкультури та ресоціалізації особистості жінок-злочинниць;

– навчання нормативній поведінці та припустимим засобам розв'язання конфліктів у різних сферах життєдіяльності;

– попередження шкідливих звичок, зокрема, наркоманії та алкоголізму.

Достоїнством групової форми роботи у місцях виконання покарання, де дотепер працює невелика кількість фахівців-психологів, є можливість надання психологічної допомоги великої кількості в'язнів як під час їх адаптації до умов депривації, так і в процесі ресоціалізації. Організація групової взаємодії в таких умовах, за думкою Н.Є.Колеснікової, дозволяє застосувати психокорекційні та психотерапевтичні заходи розвитку самосвідомості та використовувати групову динаміку для забезпечення особистісного росту максимально можливої кількості засуджених[3,с.56]

До переваг групової форми психологічної роботи слід віднести наступне:

– груповий досвід протидіє відчуженню, допомагає вирішенню міжособистісних проблем; людина уникає непродуктивного замикання на самій собі зі своїми труднощами, знаходить, що її проблеми не унікальні, що й інші переживають схожі відчуття, – для багатьох людей подібне відкриття само по собі з'являється потужним психотерапевтичним фактором;

– група відображує суспільство в мініатюрі, робить очевидними такі приховані фактори, як тиск партнерів, соціальний вплив та конформізм; по суті в групі моделюється система взаємовідношень та взаємозв'язків, характерні для реального життя учасників, що дає їм можливість побачити та проаналізувати в умовах психологічної безпеки психологічні закономірності спілкування та поведінки інших людей та самих себе;

– можливість отримання зворотного зв'язку та підтримки від людей зі схожими проблемами; в реальному житті далеко не всі люди мають шанс отримати щирий, без оціночний зворотний зв'язок, який дозволяє побачити своє відображення в очах інших людей;

– в групі людина може навчатися новим вмінням, експериментувати з різними стилями стосунків серед рівних партнерів; якщо в реальному житті подібне експериментування завжди пов'язане з ризиком нерозуміння, неприйняття і навіть покарання, то тренінгові групи виступають в якості своєрідного "психологічного полігону", де можна спробувати вести себе інакше, ніж звичайно, приміряти нові моделі поведінки, навчитися по новому відноситися до себе і до людей – і все це в атмосфері сприяючості, прийняття та підтримки;

– в групі учасники можуть ідентифікувати себе з іншими, "зіграти" роль іншої людини для кращого розуміння її та себе і для знайомства з новими ефективними засобами поведінки, які застосовує хтось інший; емоційний зв'язок, який виникає в результаті цього, співпереживання, емпатія сприяють особистісному росту та розвитку самосвідомості;

– взаємодія в групі створює напругу, яка допомагає прояснити психологічні проблеми кожного; цей ефект не виникає при індивідуальній психокорекційній та психотерапевтичній роботі;

– група полегшує процеси саморозкриття, само дослідження та самопізнання; інакше, ніж у групі, інакше, чим через інших людей, ці процеси в повній мірі неможливі; відкриття себе іншим та відкриття себе самому собі дозволяють зрозуміти себе, змінити себе та підвищити впевненість у собі [6,с.41].

Метою статті є викладення результатів роботи застосування соціально-психологічних технологій за умов депривації. Методологічну основу роботи складають як основні психологічні принципи: принципи розвитку, детермінізму, системного підходу до вивчення психічних явищ, так і теорії вчених сучасності та методи психологічної допомоги, що використовують в галузі практичної психології.

Виклад основного матеріалу дослідження Психокорекційні заходи проводилися у Качанівській установі виконання покарань мінімального рівня безпеки м. Харкова, де утримуються жінки вперше засуджені до позбавлення волі за вчинення корисливих та насильницьких злочинів, всіх вікових груп починаючи з 19 років, всього було залучено до роботи в основній групі 134 особи, в контрольній групі 98 осіб. Вибірка була обмежена за ознаками статі та кримінального діяння. В це число не були включені особи, які проходять первинний курс лікування від алкоголізму або наркоманії.

Професійно-освітній рівень злочинниць, залучених до психокорекційної роботи наступний: вищу освіту (повну чи базову) мали 1,2 % осіб, середню (повну чи базову) – 67,8%, професійно-технічну освіту – 24,7 % і початкову освіту 6,3 %. За даними опитування суспільно корисною працею займалися 54% злочинниць, але з них працювало на момент скоєння злочину лише 24,9 %, не працюючі – 64,8 %, навчалися – 5,8 % і пенсіонери – 4,5 %. Основними причинами незайнятості засуджені вбачають відсутність роботи, низьку заробітну платню, недостатній рівень професійної освіти, неконкурентну спроможність жінок на ринку праці. Це наштовхує на сумну думку, що соціальна бездіяльність працездатних жінок часто стає причиною вчинення злочину. Родинні зв'язки та сімейний стан відіграють неабияку роль у процесі ресоціалізації злочинниць. Зазвичай, сім'я відіграє роль стримуючого фактору у протиправній поведінці. На жаль, під час ув'язнення подружні зв'язки мають тенденцію до розриву, особливо у випадках, коли жінок засуджують до тривалих строків позбавлення волі. У виборці майже половина групи перебувала у шлюбі (в тому числі у фактичних шлюбних відносинах), 17% жінок з цієї групи були розлучені, інші незаміжні.

На початку проведення заходів з ресоціалізації проводилось тестування, після тренінгу вивчалися деякі психологічні характеристики засуджених, їх емоційний стан, поведінка. Додатково були вивчені матеріали зошитів індивідуальної роботи, особових справ, картотеки первинної діагностики психолога на цих засуджених. Для систематизації даних учасниць була створена картотека, яка включала кодоване ім'я опитуваної, її вік, статтю, строк покарання, соціально-демографічні відомості, рівень криміногенності та ін.

Як свідчить наш досвід роботи в установі виконання покарань, доцільно виокремити певні категорії учасниць тренінгових груп. Самою чисельною групою є жінки-злочинниці, які щойно прибули до колонії та адаптуються до нових умов специфічного кримінального середовища злочинниць з формальними та неформальними нормами і правилами поведінки, із дефіцитарними умовами існування в одностатевій групі, неможливістю подальшого існування в колишньому статусі і болючому усвідомленні нового статусу злочинки, утрудненням реалізації внутрішніх потреб свого життя. Для них життя розкололося навпіл: все, що було до засудження та наявне безперспективне

сьогодення із невизначеністю майбутнього. Зважаючи на те, що засудженими жінками негативно сприймається факт ізоляції від суспільства, в силу особливостей психофізіологічної організації у них легко виникає збудливість, підвищена подразливість, сльозливість, приреченість, слід ураховувати також, що вони легко потрапляють під вплив групових настроїв. До другої категорії учасниць тренінгових груп належать злочинниці, які невдовзі звільняються з установ виконання покарань та починають переживати за кілька місяців, так званий «період очікування», що характеризується станом напруги, тривожності. Дослідження, проведене нами показало, що динаміка психічних станів засуджених, гострота почуттів, що переживаються, знаходяться у певному зв'язку із строком відбутого покарання. Найвище піднесення психічних станів відмічається у перші два-три місяця перебування в колонії та за три-чотири місяця до очікуваного звільнення з установи. На глибину, тривалість та характер психічних станів впливають як суб'єктивна думка злочинниці про справедливість та строгість покарання, так і можливі подальші перспективи життя, які часто ними окреслюються на основі власного життєвого досвіду своєрідно: «попереду нічого не світить». На жаль, у жінок, які більше трьох років проводять за ґратами, паралізується активність, загублені здібності до самостійної відповідальної поведінки, що за умов ринкової економіки є неодмінною умовою ресоціалізації особи. Після звільнення жінка часто залишається наодинці з своїми проблемами, адже увійти до суспільства, де багато чого змінилося, де не часто її очікують родичи чи друзі готові підтримати та допомогти, а скоріше за все колишню злочинку чекає суспільний осуд, зневага, знеохочення, вкрай важко. Третя категорія учасниць тренінгових груп складається з осіб, які мають деякі відхилення в поведінці, наприклад, схильність до членушкодження, мали спроби самогубства; демонструють високий рівень немотивованої агресивності, брутальності, розлютованості до оточуючих; не набули навичок та вмінь міжособистісної взаємодії внаслідок сформованої морально-психічної деградації, що спричиняє їх соціальне відчуження та ін. Перебування в місцях позбавлення волі викликає значні негативні соціальні та психологічні наслідки, особливо у жінок: деформується особистість жінки, вона стає грубою, зухвалою, агресивною, в неї формується настанова на

продовження злочинної діяльності. Саме тому соціально-психологічна реабілітація жінок повинна починатися в установах виконання покарань з першого дня їх перебування і тривати до звільнення.

За результатами тестування жінкам-злочинницям, які перебувають в колонії, можливо рекомендувати як групові, так і індивідуальні форми психокорекційної роботи. Виявлення у жінок характерологічних особливостей та домінуючих стратегій поведінки, переживання певних емоційних станів, дозволяє психологу установи створити групу, налаштовану на розв'язання конкретних задач, оволодіння знаннями, навичками, вміннями, а також досягнення інших розвиваючих чи коригувальних цілей. Доцільно формування однорідних груп в кількості від восьми до дванадцяти осіб. Звичайний цикл занять розрахований на 50 годин, але тривалість його може варіюватися в залежності від характеру задач, які розв'язуються. Завдяки психокорекційним заходам, відбувається створення нових функціональних утворень, або розвиток вже існуючих, які керують поведінкою людини. Змінюванням в ході тренінгу підлягають когнітивні структури особистості, її настанови, вміння, навички тощо. Зазначимо, що нетривалі заняття (менше 20-24 год.) не дозволяють в повній мірі реалізувати оптимальну програму психокорекції та знижують її ефективність.

У коригувально-виховному процесі можливо використовувати такі види тренінгу як: функціональний тренінг, який дає можливість оптимізувати функції психічних процесів у відповідності з вимогами загальної діяльності людини. До цієї групи відносяться методи тренування уваги, пам'яті, сприйняття. Такі життєві події як вчинення злочину, арешт, суд, перебування у слідчому ізоляторі негативно впливають на людину, тому засуджені скаржаться на погіршення пам'яті, розсіювання уваги;

інтелектуальний тренінг — спрямований на формування навичок розумових операцій з образами різноманітних об'єктів. Цей вид тренінгу дозволяє навчити прийняттю рішень в умовах невизначеності, ризику; доцільне застосування цього виду тренінгу в виховній діяльності, зокрема при проведенні рольових ігор, де досить важливим є вплив психолога як вихователя;

тренінг спеціальних вмінь — орієнтований на розвиток у злочинниць спеціальних вмінь та навичок, самоуправління, впевненості в собі, розв'язанні конфліктів в повсякденній

діяльності, встановленню контактів у спілкуванні, прийнятті рішень у передкримінальній ситуації.

Основні задачі, які розв'язуються в ході соціально-психологічного тренінгу, можна поділити на декілька груп: по-перше, це ресоціалізація особистості, розв'язання особистісних проблем, адекватне сприйняття та оцінювання себе, власних можливостей, якостей і свого місця у суспільстві. По-друге, це корекція комунікативних настанов, таких як партнерство — взаємодія з позиції сили, щирість — маніпуляція, втягненість — уникання спілкування, наполегливість — угодовство, тобто вироблення власної стратегії спілкування. І, нарешті, це придбання умінь та навичок спілкування, збагачення техніки й тактики спілкування, засвоєння прийомів ефективного спілкування та взаємодії з людьми.

Заняття методом соціально-психологічного тренінгу містить чотири етапи:

- Створення єдиного психологічного простору, а також зворотного зв'язку (окремий учасник, вся група і навпаки).

- Проведення дискусій, гри, полілогу чи інтерв'ювання для створення ситуацій рефлексії.

- Розв'язання конкретних задач, оволодіння знаннями, навичками, вміннями, а також досягнення інших розвиваючих чи коригувальних цілей.

- Релаксаційні, відновлювальні вправи для зняття психологічної напруженості та підведення підсумків заняття.

Кожен етап, в свою чергу припускає відповідні фази:

- визначення цілей, теми дискусії, характеру проблеми, орієнтацію на них учасників заняття;

- кругову дискусію з обговорюваної проблеми, збір інформації, суджень, думок, нових ідей, пропозицій від всіх її учасників;

- впорядкування інформації, її обговорення;

- обґрунтування альтернатив та сумісна їх оцінка;

- підведення підсумків дискусії, сумісне резюмування;

- зіставлення цілей заняття з отриманим результатом;

- знаття психологічного навантаження, підведення підсумків заняття [2, с.35].

Особливістю нашого менталітету є те, що група — звична форма організації нашої спільної діяльності, нам звичні колективні форми життєдіяльності, звично всі проблеми вирішувати в колективі і через колектив. Втім,

умови групового життя в колонії часто не сприяють процесу ресоціалізації, оскільки в угрупованнях засуджених жінок виникають складні міжособистісні стосунки, суперечливі групові настрої та настанови. Зважаючи на це, необхідно не тільки ретельно скласти програму тренінгу, але й створити у групі на початку роботи атмосферу безпеки, бажання працювати у групі та можливість відкритися і довіряти членам групи. Розвиток кожної групи є унікальним, своєрідним процесом, передбачити взаємодію учасниць, які втратили довіру до оточення та переконані у негативному ставленні суспільства до них, відчувають самотність та непотрібність досить важко. Найбільш ефективним методом, який використовується в тренінгу злочинниць є групова дискусія. Групова дискусія в психологічному тренінгу – це спільне обговорення якогось суперечливого питання, що дозволяє прояснити думки, позиції та настанови учасників групи в процесі безпосереднього спілкування. Втім, групова дискусія може бути використана як із метою надання можливості учасницям побачити проблему з різних боків, так і в якості засобу групової рефлексії через аналіз індивідуальних переживань. Найбільший інтерес у жінок викликають такі види групових дискусій:

— тематичні дискусії з обговоренням питань і проблем, значущих для всіх членів групи, а саме: "конфлікти у відділенні", "конфлікти з адміністрацією", "конфлікти з батьками та дітьми", "як керувати собою в складних ситуаціях"; "мій настрій в колонії", "мої відносини з близькими та друзями", "перспективи мого подальшого життя";

— з біографічною орієнтацією, у ході якої група аналізує труднощі особистого життя окремого учасника, особливо коли попереду тривалий термін ув'язнення. Для активізації учасників використовують процедури типу: висловлення по колу; метод естафети — кожний передає слово тому, кому вважає потрібним; висловлення за визначений проміжок часу (наприклад, кожному на виступ дається 20-45 сек);

— з орієнтацією на взаємодію. Цей тип орієнтований на динаміку групової дискусії, на те, що відбувається між членами групи, які їх відносини і взаємні реакції. У ході дискусії використовуються ситуації двох видів: "тут і тепер" (обговорюються ситуації, що відбулися в групі чи з її окремими учасниками, які є типовими, наприклад: дефіцитарні умови існування, поганий настрій) і "там і тоді" (випадки з особистого життя, що мають значущість для учасниці чи групи, наприклад: ретроспектива злочину, розлука з батьками та

дітьми, туга за домівкою, труднощі в адаптації). Завдяки обговоренню, засуджені одержують можливість звертатися до досвіду інших і аналізувати конкретні ситуації.[7,с.116]. Отже, групова дискусія – надійний та ефективний спосіб організації спілкування учасниць групи. У ході дискусії відбувається колективне зіставлення думок, оцінок, інформації з обговорюваної проблеми. Психологічна цінність дискусії для жінок полягає в тому, що завдяки принципу зворотного зв'язку і наполегливості психолога кожна із учасниць одержує можливість побачити, як по-різному можна підійти до рішення однієї і тієї ж проблеми, які різноманітні індивідуальні розходження людей у сприйнятті й інтерпретації тих самих ситуацій, спробувати побудувати різні моделі власної поведінки.

Цікавим та плідним методом роботи із засудженими у тренінгу є проєктивне малювання, яке, по-перше, надає можливість діагностувати й інтерпретувати утруднення в спілкуванні, виявляти небажані та негативні психічні стани. По-друге, цей метод дозволяє працювати з почуттями та емоціями, які жінка не усвідомлює по тим чи іншим причинам. Ефективні обидва способи роботи з готовими малюнками: демонстрація всіх малюнків одночасно, перегляд і порівняння, знаходження спільними зусиллями членів групи загального і відмітного в змісті; розбір кожного малюнка окремо (він переходить з рук у руки, і учасниці висловлюються про його психологічний зміст). Теми малюнків підбираються відповідно пропонованій темі дискусії, щоб засуджені мали можливість виразити графічно чи малюнком свої почуття, думки, настрої, емоції. Втім, наприклад, виконання нескладної вправи « Прогноз погоди», під час якої треба було намалювати та прокоментувати малюнок, якій відповідає настрою, викликало утруднення майже у всіх жінок. Вони відчувають себе «поза» життя, тривожні, фрустровані, мають яскраво виражене почуття відкинення, їм властива чутливість до негативного впливу близького оточення. Виконуючи малюнок «Моя лінія життя» майже усі члени групи детально намалювали та позитивно оцінили лише ті життєві події, які мали місце до ув'язнення. Переживання ними відчуття власної безпорадності суттєво знижує їх активність та контроль у житті, вони не схильні до розширення соціальних контактів чи пошуку підтримки у найближчого оточення, все гостріше відчувають втрату особистісних перспектив (створення сім'ї, народження та виховання дітей, знаходження кваліфікованої

роботи). Якщо малюнок створено усіма членами групи, то по групових малюнках можливо визначити так звану кримінальну "спеціалізацію" злочинниць. Так, жінки, які вживали наркотики, вимальовували старанно і ретельно предмети, які мали загострення, чи були виконанні з використанням символіки наркоманів (шприци, макові голівки, хрести на цвинтарі, черепа з кістками та ін.).

В процесі тренінгу необхідне постійне співвідношення реальної поведінки та результатів діяльності учасниць з метою тренінгу й моделями раціональної поведінки засуджених. Це дає можливість регулювати їх поведінку, емоції та бажані психічні стани. Зазначимо, що ведучим механізмом регуляції є зворотний зв'язок. Групова дискусія та психомалюнок дозволяють злочинниці не тільки отримуючи зворотний зв'язок, але й усвідомлювати дефіцит навичок, вмінь, критично ставитися до власних стереотипів та змінювати використовувані ним засоби діяльності на нові, більш ефективні, коригувати свої знання, вміння, навички, емоції, психічні стани.

За результатами тестування, яке проводилось після групових корекційних занять, можна стверджувати, що у злочинниць істотно покращується психічний стан, знижується рівень конфліктності, їм легше пристосуватися до нових умов життєдіяльності в колонії, в їх житті особливої значущості набуває воля та майбутнє звільнення з установи виконання покарань, з'являється, бодай хитка, позитивна життєва перспектива. Якщо до тренінгу майже усі жінки, не відкидаючи свою провину, вважали ситуацію злочину фатальною, схильні були перекидати відповідальність за свої невдачі у житті на найближче оточення, суспільство в

цілому, несприятливі обставини, то після тренінгу у них повільно формується бачення того, що усі значущі події у житті є наслідком саме їх поведінки і дій у різноманітних ситуаціях, зокрема кримінальних та передкримінальних.

Висновки На даний час у пенітенціарній системі просліджується тенденція активізувати сучасні соціально-психологічні технології індивідуальної та групової роботи з засудженими, зокрема із жінками-злочинницями за умов депривації. Особлива увага спрямована на психотренінгову та психокорекційну роботу, яка передбачає урізноманітнення форм, методів та засобів психолого-педагогічного впливу на жінок з метою збереження їх особистості, корекції негативних поведінкових проявів, попередження факторів впливу деструктивного оточення, профілактики їх асоціальної поведінки шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених. Проведення тренінгів на всіх етапах виконання покарання потребує розробки спеціальних програм, які передбачатимуть різноманітні аспекти психологічного впливу на особу злочинниці, враховуючи комплекс превентивних заходів, якісної та ефективною корекції і врешті-решт вдалої ресоціалізації злочинниці. Окрім диференціації тренінгових та корекційно-виховних заходів, які ураховують певні категорії учасниць тренінгових груп, склад групи тощо, необхідно зважити на доцільність застосування конкретних методів і технік, відповідно особистісним та ситуативним чинникам, які залежно від рівня значущості для особи впливатимуть у подальшому житті на її поведінку, вчинки, діяльність.

Література

1. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники [Текст]: уч. пос./ И.В. Вачков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство «Ось - 89», 2005. – 256с.
2. Горбушина О.П. Психологический тренинг. Секреты проведения. [Текст]: / О.П. Горбушина. – СПб.: Питер., 2007. – 176с.
3. Колесникова Н.Е. Организация групповой психосоциальной работы с осужденными в колонии строгого режима [Текст] / Н.Е. Колесникова // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. – 2006. – №1 – С.56-62.
4. Макшанов М.И. Методологические аспекты профессионального тренинга [Текст] / М.И. Макшанов // Вестник Санкт-Петербургского университета – Серия 6 – Вып.3 (№20). – С.80-88.
5. Рудестам К. Групповая психотерапия. [Текст]: / К. Рудестам. – СПб.: Питер Ком., 1999. – 384с.
6. Социально-психологические технологии индивидуальной и групповой работы с осужденными женщинами [Текст]: уч.- метод. пос./ Н.П. Крейдун, Е.Е. Поливанова, Л.Н. Яворовская, С.Г. Яновская. – Х.: Основа, 2001. – 76с.
7. Шевченко Л.О. Діагностика та корекція психічних станів злочинниць. [Текст]: / Л.О. Шевченко. – Х.: Вид-во «Курсор», 2003. – 152с.